

in opdracht van **Kind en Gezin**

MeMoQ is een samenwerking tussen de **Vakgroep Sociale Agogiek UGent**
en het **Expertisecentrum Ervaringsgericht Onderwijs KULeuven**
Met en **Monitoren** van de **Kwaliteit** in de **Kinderopvang** van baby's en peuters

D/2014/4412/20 11-2014 - Verantwoordelijke uitgever: Kind en Gezin, Katrien Verhegge, administrateur-generaal - Vlaams agentschap

EEN PEDAGOGISCH RAAMWERK VOOR DE KINDEROPVANG VAN BABY'S EN PEUTERS

VERSIE: SEPTEMBER 2014

Kind & Gezin

Enkele begrippen 1

INLEIDING 2

Een pedagogisch raamwerk: wat, waarom, voor wie? 2

Hoe is dit pedagogische raamwerk tot stand gekomen? 5

VISIE VAN DIT PEDAGOGISCH RAAMWERK 8

OPDRACHTEN 9

Wat de kinderopvang voor kinderen doet 9

1. ZORG DRAGEN VOOR HET WELBEVINDEN VAN ELK KIND 9

2. RIJKE ONTPLOOIINGSKANSEN VOOR ELK KIND BIEDEN 10

3. ERKENNEN VAN EN BIJDRAGEN TOT VERBONDENHEID 12

Wat de kinderopvang voor ouders doet. 13

4. SAMEN DE OPVOEDING GESTALTE GEVEN. 13

5. VERBREDEN VAN DE GEZINSOPVOEDING. 13

6. MAATSCHAPPELIJKE PARTICIPATIE MOGELIJK MAKEN 13

7. ERKENNEN VAN EN BIJDRAGEN TOT VERBONDENHEID 14

Wat de kinderopvang voor de samenleving doet.	15
8. VOORBEREIDEN OP DE SAMENLEVING	15
9. ZORGEN VOOR INCLUSIE EN SOCIALE COHESIE	15
10. BIJDRAGEN TOT GELIJKE KANSEN	15
11. BIJDRAGEN TOT ECOLOGISCH BEWUSTZIJN	15
12. VOORBEREIDEN OP LEVENSLANG LEREN.	16

UITGANGSPUNTEN 17

Hoe de kinderopvang naar kinderen kijkt.	17
1. ELK KIND IS UNIEK.	17
2. HET GEHEEL IS MEER DAN DE SOM VAN DE DELEN: HOLISTISCH KIJKEN	17
3. HET LEVEN IN GROEP BEÏNVLOEDT WIE EEN KIND IS	17
4. HET KIND HEEFT EEN ACTIEVE ROL.	17

Hoe de kinderopvang naar gezinnen kijkt	18
5. COMPETENTE GEZINNEN	18
6. WEDERKERIGE RELATIES	18
7. MENSEN VERBINDEN	18

Hoe de kinderopvang naar de samenleving kijkt	19
8. RESPECT VOOR DIVERSITEIT	19
9. OPVOEDEN IN EEN INCLUSIEVE EN DEMOCRATISCHE SAMENLEVING.	19
10. OPVOEDEN VOOR EEN DUURZAME SAMENLEVING.	19

HOE PEDAGOGISCH HANDELEN? 21

Handelen ten aanzien van kinderen..... 21

1. MEDEWERKERS WERKEN VANUIT EEN HOLISTISCHE AANPAK 21

2. MEDEWERKERS ZORGEN ERVOOR DAT KINDEREN ZICH EMOTIONEEL VEILIG VOELEN 21

3. MEDEWERKERS ZIJN SENSITIEF 21

4. MEDEWERKERS HEBBEN EEN ACTIEVE EN STIMULERENDE ROL 22

5. MEDEWERKERS GEVEN KANSEN OP AUTONOMIE 22

6. MEDEWERKERS STEMMEN HUN AANPAK AF OP ELK KIND AFZONDERLIJK 22

7. MEDEWERKERS LEREN KINDEREN SAMENLEVEN 23

8. MEDEWERKERS BIEDEN ELK KIND GEÏNTEGREERDE ONTPLOOIINGSKANSEN
OP DE VIER ERVARINGSGBIEDEN 23

Ervaringsgebied 'Ik en de ander' 25

Ervaringsgebied 'Lichaam en beweging' 27

Ervaringsgebied 'Communicatie en expressie' 28

Ervaringsgebied 'Verkennen van de wereld' 29

Handelen ten aanzien van gezinnen 31

9. MEDEWERKERS EN GEZINNEN LEREN ELKAAR KENNEN 31

10. INSPRAAK VAN EN SYSTEMATISCH OVERLEG MET GEZINNEN 31

Handelen ten aanzien van de samenleving 32

11. ERKENNEN EN WAARDEREN VAN DIVERSITEIT 32

12. SAMENWERKEN MET ANDERE VOORZIENINGEN EN DIENSTEN 32

WAT IS ER NODIG OM DIT ALLEMAAL TE REALISEREN? 33

1. REFLECTIEVE MEDEWERKERS	33
2. ONDERSTEUNING VAN MEDEWERKERS	33
3. LEIDERSCHAP	33
4. EEN COMPETENTE VOORZIENING	34
5. OBSERVEREN, DOCUMENTEREN, EVALUEREN EN BIJSTUREN	34

SAMENSTELLING VAN DE WERK GROEP 'PEDAGOGISCH RAAMWERK'..... 35

Bronnen 36

Enkele begrippen

Medewerkers:

Dit pedagogische raamwerk richt zich tot de brede sector van de kinderopvang voor baby's en peuters en dus zowel tot de groeps- als gezinsopvang. Daar zijn verschillende benamingen gangbaar voor de personen die rechtstreeks of onrechtstreeks voor de begeleiding van kinderen instaan. Het gebruik van de meer algemene term medewerker omvat zowel organisatoren, verantwoordelijken als kinderbegeleiders, zowel mannelijke als vrouwelijke medewerkers, zowel betaalde professionals als personen die vrijwillig werken of stage lopen.

Ouders en gezinnen:

In dit pedagogische raamwerk is vaak sprake van ouders of gezinnen. Die termen verwijzen zowel naar vaders als moeders, maar bij uitbreiding ook naar andere mensen die een opvoedingsverantwoordelijkheid voor het kind opnemen: voogden, stiefouders en grootouders. Als de termen vaders en moeders gebruikt worden, verwijzen we dus naar alle opvoedingsverantwoordelijken. Als we het over alle gezinsleden hebben, gebruiken we bij voorkeur de term gezinnen. Als we expliciet een onderscheid willen maken tussen volwassenen en kinderen, gebruiken we de term ouders.

Kinderen:

In dit pedagogische raamwerk is vaak sprake van kinderen. Hiermee verwijzen we naar baby's en peuters in de kinderopvang tot ze naar de kleuterschool gaan. Het gaat over zowel jongens als meisjes, maar voor de algemene leesbaarheid van de tekst verwijzen we in deze tekst naar het kind met hij.

INLEIDING

Een pedagogisch raamwerk: wat, waarom, voor wie?

Wat houdt dit pedagogisch raamwerk in?

Dit pedagogisch raamwerk is een bondige visietekst over kwaliteitsvolle kinderopvang. Het verduidelijkt wat de kinderopvang betekent voor kinderen, voor gezinnen en voor de samenleving. Het raamwerk geeft een richting aan, een houvast om zich voor te engageren. De dialoog daarover met alle betrokkenen resulteert telkens weer in andere praktijken, aangepast aan de lokale context. Die samenwerking zorgt ervoor dat alle betrokkenen elkaar inspireren in het samen vormgeven van pedagogische kwaliteit.

Dit pedagogisch raamwerk houdt een inspanningsverplichting voor de kinderopvang in. Dat is een engagement om te werken in de lijn van de visie die dit raamwerk beschrijft. Er wordt verwacht dat je inspanningen levert om met dit raamwerk aan de slag te gaan.

Dat vraagt geen resultaatsverbintenis. Kwaliteit zal niet beoordeeld worden door de ontwikkeling van kinderen te meten of door na te gaan in welke mate je met gezinnen en externen samenwerkt. Er wordt wel gevraagd dat je inspanningen daarvoor levert.

Het pedagogische raamwerk schrijft niet voor hoe je in de dagelijkse praktijk 'moet' handelen. Het is geen handleiding. Hoe je juist aan de slag gaat met dit pedagogische raamwerk is afhankelijk van de omgeving waarin je handelt, de visie van de opvangvoorziening, de buurt, de voorkeuren van ouders en dergelijke.

Het pedagogische raamwerk draagt ook bij tot de concretisering van de missie van Kind en Gezin: *'Samen met partners, voor elk kind, waar en hoe het ook geboren is of opgroeit, zo veel mogelijk kansen creëren'*.

Waarom een pedagogisch raamwerk?

De pedagogische kwaliteit van de kinderopvang is van groot belang. Kinderopvang van hoge pedagogische kwaliteit heeft langdurige positieve effecten op de sociale, de emotionele, de verstandelijke, de morele en de taalontwikkeling van kinderen. Die effecten duren tot ver in de schooltijd en zijn erg belangrijk voor alle kinderen. Kinderopvang van lage pedagogische kwaliteit heeft daarentegen negatieve gevolgen voor kinderen.

Veel mensen in Vlaanderen zetten elke dag hun schouders onder die pedagogische kwaliteit. Daarom is het belangrijk dat er een visietekst is die verwoordt wat we onder pedagogische kwaliteit verstaan. Internationale organisaties (zoals OESO, UNICEF, ...) adviseren ook om een pedagogisch raamwerk te hebben dat als algemene visie voor pedagogische kwaliteit in de kinderopvang kan gelden:

- Het schetst pedagogische kwaliteit en vormt daardoor een inspiratiebron.
- Het is een leidraad voor het eigen handelen of de dagelijkse praktijk.
- Het geeft erkenning aan het waardevolle werk dat veel medewerkers elke dag in de praktijk verrichten. Het toont dat de kinderopvang belangrijke opdrachten vervult voor kinderen, voor gezinnen en voor de samenleving.
- Ook voor gezinnen is het een krachtige boodschap: ze kunnen rekenen op pedagogische kwaliteit.

Voor wie is dit pedagogische raamwerk?

Medewerkers die rechtstreeks en onrechtstreeks bij de werking van de kinderopvang betrokken zijn, gaan met dit pedagogische raamwerk aan de slag en dit zowel in de gezins- als groepsopvang.

Daarnaast is de realisatie van pedagogische kwaliteitsvolle kinderopvang afhankelijk van veel factoren. Naast de kennis en vaardigheden van individuele medewerkers of teams wordt kwaliteitsvolle kinderopvang bepaald door aspecten zoals het pedagogische beleid, samenwerkingsverbanden, de personeelsbezetting, de beschikbare pedagogische ondersteuning, de financiering en het overheidsbeleid.

Hoewel dit pedagogische raamwerk doelen formuleert voor opvangvoorzieningen, is de wisselwerking tussen de verschillende (kwaliteits)niveaus, van medewerker tot beleid, belangrijk voor het mogelijk maken van die pedagogische kwaliteit.

Hoe is dit pedagogische raamwerk tot stand gekomen?

Werkwijze

Een onderzoeksteam van de universiteiten van Gent en Leuven heeft, in opdracht van Kind en Gezin, een basis voor dit pedagogische raamwerk geleverd. Op basis van wetgevende basisteksten en hun eigen expertise analyseerden de onderzoekers elf bestaande raamwerken uit erg uiteenlopende landen. Over die basis voor het pedagogische raamwerk werd overleg gepleegd met een ruime delegatie van vertegenwoordigers uit de brede sector van de kinderopvang, vertegenwoordigers van ouders, van minderheden en van andere belanghebbenden, zoals het Kinderrechtencommissariaat, Kind en Gezin en Zorginspectie. Op basis van die discussies schreven de onderzoekers ontwerpdocumenten die opnieuw met al die betrokkenen zijn doorgesproken. Zo is een pedagogisch raamwerk ontstaan dat een gemeenschappelijk gedragen visie op kwaliteitsvolle opvang omvat.

De basis van dit pedagogische raamwerk

Het pedagogische raamwerk vertrekt vanuit vier basisdocumenten.

In de eerste plaats is het gebaseerd op **de grondrechten van elke burger in dit land**, zoals opgenomen in de grondwet van België. In dat kader zijn meer bepaald artikel 22, 22bis en 23 belangrijk:

- Iedereen heeft recht op de eerbiediging van zijn privéleven en zijn gezinsleven.
- Elk kind heeft recht op de eerbiediging van zijn morele, lichamelijke, geestelijke en seksuele integriteit.
- Elk kind heeft het recht zijn mening te uiten.
- Elk kind heeft recht op maatregelen en diensten die zijn ontwikkeling bevorderen.
- Het belang van het kind is de eerste overweging bij elke beslissing die het kind aangaat.
- Iedereen heeft het recht een menswaardig bestaan te leiden (waaronder het recht op arbeid, recht op sociale zekerheid, recht op behoorlijke huisvesting, recht op bescherming van een gezond leefmilieu, recht op culturele en maatschappelijke ontplooiing).

Daarnaast is **het Internationaal Verdrag inzake de Rechten van het Kind** (IVRK), dat ook het belang van het kind centraal stelt bij alle beslissingen die kinderen aangaan (artikel 3), richtinggevend. Daarin staan de principes van protectie, provisie en participatie voorop. Protectie betekent dat de samenleving het engagement aangaat om kinderen te beschermen tegen mogelijke schadelijke invloeden, zoals uitbuiting of verwaarlozing. Provisie betekent dat de samenleving het engagement aangaat om ervoor te zorgen dat kinderen een voldoende aanbod aan basisvoorzieningen hebben, waaronder voeding, gezondheidszorg, onderwijs, sociale zekerheid en dergelijke. Participatie betekent dat kinderen het recht hebben om deel te nemen aan het maatschappelijk leven en een stem hebben in alle beslissingen die hen aangaan. In het geval van de jongste kinderen betekent dit dat we aandachtig kijken naar hun signalen en daar rekening mee houden. Het IVRK is ook erg expliciet over het recht van elk kind op zijn eigen identiteit (artikel 8). Artikel 5 stelt dat de staten zich ertoe verbinden de rechten en verantwoordelijkheden van ouders te eerbiedigen, en artikel 18 stelt dat de staat ouders zal ondersteunen in hun ouderlijke taken.

Ook **het decreet houdende de organisatie van kinderopvang voor baby's en peuters en de besluiten van de Vlaamse Regering over de vergunningsvoorwaarden** zijn van belang. Daarin worden de verwachtingen ten aanzien van de kinderopvang geformuleerd, zoals:

'Artikel 3. De Vlaamse Gemeenschap beoogt met kinderopvang een dienstverlening aan gezinnen die een economische, pedagogische en sociale functie heeft, die kwaliteitsvol, beschikbaar, betaalbaar en rechtstreeks toegankelijk is voor elk kind zonder onderscheid, in aanvulling op de opvoeding van het kind in zijn gezin, met respect voor de draagkracht van het kind, zijn thuismilieu en de keuzevrijheid van het gezin.

Artikel. 6. §1. De organisator voldoet voor zijn kinderopvanglocatie minstens aan alle voorwaarden met betrekking tot: [...]

3° de omgang met de kinderen en de gezinnen, waaronder minstens:

- a) het respecteren van de fysieke en de psychische integriteit van elk kind;
- b) het niet-discrimineren van kinderen en gezinnen;
- c) het pedagogische beleid en de pedagogische ondersteuning met het oog op het stimuleren van de ontwikkeling van elk kind op lichamelijk, cognitief, sociaal-emotioneel, communicatief, creatief en moreel vlak, en met het oog op het waarborgen van het welbevinden en de betrokkenheid van elk kind;
- d) de betrokkenheid en de participatie van de gezinnen.'

Tot slot is ook **het kader van de Europese Raad** inspirerend, die stelt dat de kwaliteit van de zorg en educatie voor baby's en peuters minstens even belangrijk is als de beschikbaarheid of de betaalbaarheid ervan en dat lidstaten daarom voldoende aandacht moeten schenken aan: 'omgeving en infrastructuur, personeel, curriculum (een andere benaming voor een pedagogisch raamwerk), beheer en kwaliteitszorg'.

Opbouw van het pedagogische raamwerk:

Het pedagogische raamwerk expliciteert de visie die de basis vormt voor de uitwerking van de opvang van baby's en peuters. Het verduidelijkt vervolgens wat de kinderopvang betekent voor kinderen, voor gezinnen en voor de samenleving. Dat zijn de opdrachten van de kinderopvang. Daarna komen de uitgangspunten aan bod: hoe kijken we naar kinderen, gezinnen en de samenleving? Vervolgens geeft het in grote lijnen weer hoe pedagogische handelen er in de praktijk uitziet, waarbij in het gedeelte 'handelen ten aanzien van kinderen' uitgebreid ingegaan wordt op de ervaringsgebieden die bij het scheppen van een rijke omgeving richtinggevend zijn. Tot slot geeft het pedagogische raamwerk aan aan welke voorwaarden men het best voldoet om dit alles te realiseren.

VISIE VAN DIT PEDAGOGISCH RAAMWERK

Geïnspireerd op de bovenstaande grondbeginselen, gaat het pedagogische raamwerk uit van de volgende visie, die bovendien door alle betrokkenen bij de ontwikkeling van het raamwerk werd gedragen:

‘De kinderopvang van baby’s en peuters in Vlaanderen draagt ertoe bij dat elk kind zich goed in zijn vel voelt, uitgedaagd wordt en zich verbonden weet met de mensen en wereld rondom zich. De kinderopvang wil samen met ouders gestalte geven aan de opvoeding. Tegelijk wil ze ook ouders steunen in de opvoedingsverantwoordelijkheid die ze dragen. De kinderopvang wil een plaats zijn waar elk kind, elke ouder en elke medewerker zich thuis voelt. Op die manier draagt de kinderopvang bij tot het realiseren van gelijke kansen voor kinderen, maar ook voor volwassen mannen en vrouwen. Ingebed in warme relaties met anderen streeft de kinderopvang ernaar dat alle kinderen kunnen opgroeien tot volwassenen die vol vertrouwen in het leven staan en bijdragen aan een lerende, democratische samenleving, waar respectvol en duurzaam omgegaan wordt met elkaar en met de omgeving.’

OPDRACHTEN

Wat de kinderopvang voor kinderen doet

1. ZORG DRAGEN VOOR HET WELBEVINDEN VAN ELK KIND

De eerste levensfase is een cruciale periode voor de ontwikkeling van een kind omdat daar de basis van de persoonlijkheid en de identiteit wordt gelegd. Om die ontwikkeling mogelijk te maken, moeten kinderopvangvoorzieningen ervoor zorgen dat elk kind zich tijdens de opvang goed voelt. Dat vraagt aandacht en zorg voor het fysieke en emotionele welbevinden van elk kind.

Welbevinden is het positieve gevoel dat een kind heeft als de situatie waarin het zich bevindt, tegemoetkomt aan zijn basisbehoeften: het gaat om lichamelijke behoeften, de behoefte aan liefde en affectie, de behoefte aan duidelijkheid en zekerheid, de behoefte aan waardering en respect, de behoefte om te ervaren zelf iets te kunnen en de behoefte om iets te betekenen. De vervulling van basisbehoeften wijst erop dat er een goede wisselwerking is tussen het kind en zijn omgeving en dat het kind zich emotioneel goed voelt. Welbevinden is zichtbaar als kinderen genieten, als ze plezier beleven en deugd hebben van elkaar en de dingen. Kinderen met een hoog welbevinden stralen vitaliteit en innerlijke rust uit, ze zijn spontaan, open en ontvankelijk voor hun omgeving en durven zichzelf te zijn.

Zorg dragen voor het welbevinden impliceert zowel aandacht besteden aan het emotionele als aan het fysieke welbevinden van elk kind. Daartoe behoort het promoten en bevorderen van een gezonde levensstijl en het werken aan een veilige opvang in dialoog met het gezin. Daarnaast zijn liefdevolle, sensitieve en zorgende interacties met de medewerkers essentieel, alsook het zorgen voor een voorspelbare en stabiele omgeving. Zo kunnen kinderen veilige gehechtheidsrelaties met een of enkele medewerkers opbouwen.

Wat de kinderopvang voor kinderen doet

2. RIJKE ONTPLOOIINGSKANSEN VOOR ELK KIND BIEDEN

Kinderopvang biedt kinderen rijke en gevarieerde ontplooiingskansen. Kinderopvangvoorzieningen zijn een plaats waar de interesses, mogelijkheden en talenten van kinderen opgepikt en aangesproken worden. Elk individueel kind wordt er gezien in z'n kracht.

Kinderopvangvoorzieningen van hoge pedagogische kwaliteit zijn ook plaatsen waar de ontdekkings- of exploratiedrang van kinderen, hun drang om de wereld te ervaren met al hun zintuigen, volop kansen krijgt. In de kinderopvang kunnen kinderen handelen, spelen, onderzoeken, experimenteren, uitproberen, falen en successen ervaren.

Op die manier krijgen kinderen greep op de werkelijkheid en doen ze sleutelervaringen op. Sleutelervaringen zijn ervaringen die een sleutelrol vervullen in de ontwikkeling van kinderen. Ze komen in zeer uiteenlopende situaties en herhaaldelijk aan bod en gaan gepaard met een grote mate van voldoening en betrokkenheid bij kinderen.

In een rijke omgeving met mensen die in hen geloven, krijgen kinderen op diverse ervaringsgebieden de kans om sleutelervaringen op te doen en ten volle hun potentieel te ontplooien.

Het pedagogische raamwerk omschrijft vier ervaringsgebieden die essentieel zijn voor de uitbouw van een leefomgeving die de algehele ontplooiing van kinderen beoogt:

- 'Ik en de ander', want kinderen ontwikkelen in de eerste jaren hun identiteit te midden van een wereld met andere volwassenen en andere kinderen;
- 'Lichaam en beweging', want in de periode van de kinderopvang maakt het lichaam van kinderen een fantastische ontwikkeling door;
- 'Communicatie en expressie', want in de periode van de kinderopvang leren kinderen zich verbaal en non-verbaal uiten en leren ze zich creatief uit te drukken;
- 'Verkennen van de wereld', want in de periode van de kinderopvang leren kinderen de wereld fysiek en verstandelijk kennen en begrijpen.

Figuur 1: De vier ervaringsgebieden met sleutelervaringen

Met de ervaringsgebieden zet het raamwerk bakens uit voor een waarderende en uitdagende leefomgeving, met respect voor het individuele ritme, talenten, de eigenheid en het initiatief van elk kind. Elke benutting van de ervaringsgebieden blijft onderworpen aan de kernvoorwaarden van kwaliteit: kinderen voelen zich goed en zijn geboeid bezig.

Een evenwichtige ontplooiing vraagt een aanbod dat ervaringsgebieden integraal met elkaar verweeft, maar ook een volwassene die ziet wat een kind aanbrengt en daarmee verder aan de slag gaat. **Figuur 1** geeft de verwevenheid van de ervaringsgebieden weer.

Er is tegelijk ook aandacht voor hoe de ontwikkeling van elk kind verloopt in een ervaringsgebied. Is er reden tot ongerustheid, is het belangrijk hierover te communiceren, met ouders, collega's en verantwoordelijken. In samenspraak met ouders kan dat ertoe leiden dat externe deskundigen erbij worden betrokken.

De ervaringsgebieden krijgen in het deel 'hoe pedagogische handelen?' een invulling die voor de praktijk een houvast biedt.

Wat de kinderopvang voor kinderen doet

3. ERKENNEN VAN EN BIJDRAGEN TOT VERBONDENHEID

Ontwikkeling is van bij de start relationeel. Van bij de geboorte hebben kinderen de behoefte aan steun en verbondenheid met andere kinderen, volwassenen en de wereld rondom hen. Positieve, warme relaties dragen bij tot het gevoel van emotionele basisveiligheid. Dat zijn de relaties die verbinden. Ze geven kinderen het gevoel dat ze erbij horen en deel uitmaken van een groter geheel.

Kinderopvang is een van de eerste plekken waar kinderen banden aangaan met andere kinderen en volwassenen buiten de gezins- en familiecontext. Kinderopvang heeft de opdracht die relaties actief te ondersteunen door kinderen aan te moedigen zich inlevend en respectvol op te stellen. Zo kunnen de eerste prille vriendschappen tussen kinderen ontstaan.

Openheid, zorg en de oprechte wil om de andere te respecteren zoals hij is, vormen het fundament van een basishouding van verbondenheid. Daarin kan gewerkt worden aan de band van het kind met de andere(n) en met de materiële en sociale omgeving, en aan een ecologisch bewustzijn. Die elementen vormen de basis voor democratisch burgerschap en gemeenschapszin.

Wat de kinderopvang voor ouders doet

4. SAMEN DE OPVOEDING GESTALTE GEVEN

Kinderopvang respecteert de opvoeding van het gezin en zet die in onderling overleg voort. Dat houdt in dat medewerkers investeren in een voortdurende dialoog met gezinnen en daar zowel vaders als moeders bij betrekken. Zo krijgen ze inzicht in de sociale en culturele context waarin kinderen opgroeien en kunnen ze het perspectief van het gezin meenemen in hun pedagogisch handelen. Dat handelen van medewerkers kan niet losstaan van de ideeën die ouders daarover hebben. De kinderopvang pleegt overleg met ouders over opvoedingsideeën, -vragen en -wensen om zo de opvoeding van de kinderen samen met de ouders vorm te geven. Dat betekent niet noodzakelijk dat de kinderopvang uitvoert wat de ouders willen. De kinderopvang en de ouders treden in dialoog over elkaars visie op opvoeden en proberen die op elkaar af te stemmen.

5. VERBREDEN VAN DE GEZINSOPVOEDING

Kinderopvang is een verbreding van de gezinsopvoeding. Het is een opvoedingsmilieu waar kinderen andere ervaringen opdoen dan thuis. Zo maken kinderen er kennis met de buitenwereld, leeftijdsgenoten, andere volwassenen, het leven in groep, soms met andere talen enzovoort. De kinderopvang is bovendien een plaats waar ouders medewerkers ontmoeten die hun kind goed kennen en met wie ze hun zorgen en vragen kunnen delen. Ouders leren er hun kind op een andere manier kennen. Kinderopvang is niet alleen een vorm van materiële steun voor gezinnen, maar kan ook informationele, emotionele en sociale steun bieden.

6. MAATSCHAPPELIJKE PARTICIPATIE MOGELIJK MAKEN

Kinderopvang stelt ouders, door hun kinderen op te vangen, in staat hun gezinstaken te combineren met andere activiteiten. Ze kunnen zo op diverse manieren deelnemen aan de samenleving (bijvoorbeeld werk, opleiding, bijscholing, vrijwilligerswerk, mantelzorg) en zich daarin ontplooien. Kinderopvang legt flexibiliteit aan de dag om zo'n maatschappelijke participatie mogelijk te maken.

Wat de kinderopvang voor ouders doet

7. ERKENNEN VAN EN BIJDRAGEN TOT VERBONDENHEID

Ouders komen in de kinderopvang in contact met medewerkers, maar ook met andere ouders van kinderen van dezelfde leeftijd. Die contacten zijn voor veel ouders een belangrijke bron van informatie en steun en kunnen uitmonden in relaties waarin onderlinge uitwisseling, verbondenheid en solidariteit ontstaan. Op die manier kan ook het netwerk van ouders verbreed worden en integreren ze in de buurt. Medewerkers dragen bij tot die verbondenheid. Ze houden rekening met de beleving van ouders die door de blik van anderen geconfronteerd worden met hun eigen aanpak en hun eigen kijk op opvoeden. Ouders kunnen zo'n blik van anderen verschillend ervaren.

Wat de kinderopvang voor de samenleving doet

8. VOORBEREIDEN OP DE SAMENLEVING

Kinderopvang bereidt kinderen voor op het leven in de samenleving. Kinderen leren er samen spelen en samen leven. Zodoende leren ze van en met elkaar. In die 'minisamenleving' verwerven ze democratische waarden en vaardigheden door actief te participeren en te merken dat rekening wordt gehouden met hun inbreng. Kinderopvang is een oefenplaats voor het (samen)leven.

9. ZORGEN VOOR INCLUSIE EN SOCIALE COHESIE

Het opvoeden in de kinderopvang staat altijd in relatie tot de samenleving waar de kinderopvang deel van uitmaakt. Hier leggen kinderen een stevige basis om sociale relaties vorm te geven en te onderhouden. Het is een plek waar ze leren omgaan met de maatschappelijke diversiteit. Kinderen en ouders leren er open te staan voor anderen en hun manier van zijn en leven. Ze kunnen daardoor ervaren dat het een plek is waar ze erbij horen, ongeacht afkomst, beperking, levensstijl, gezinsvorm enzovoort.

10. BIJDAGEN TOT GELIJKE KANSEN

Kinderopvang gaat uitsluiting van kansengroepen tegen en bevordert maatschappelijke participatie. Dat gebeurt enerzijds door alle kinderen maximale ontwikkelingskansen te bieden. Anderzijds verlaagt kinderopvang de druk op gezinnen door de zorg en opvoeding met gezinnen te delen. De opvang van de kinderen draagt er ook toe bij dat mannen en vrouwen gelijke kansen hebben op maatschappelijke participatie. Niet alle gezinnen hebben dezelfde mogelijkheden en behoeften waardoor er extra aandacht gaat naar gezinnen die het nodig hebben. Dat vereist dat die gezinnen daadwerkelijk aanwezig kunnen zijn in de opvang en dat die voor hen betekenis- en waardevol is.

11. BIJDAGEN TOT ECOLOGISCH BEWUSTZIJN

Kinderopvang draagt bij tot een ecologisch bewustzijn, een respectvolle en duurzame omgang met de leefomgeving. Zo'n houding streeft ernaar dat kinderen en medewerkers zich verbonden en medeverantwoordelijk voelen voor de natuurlijke omgeving.

Wat de kinderopvang voor de samenleving doet

12. VOORBEREIDEN OP LEVENSLANG LEREN

Tal van (natuurlijke, technologische, economische, demografische enzovoort) processen hebben een grote impact op de manier waarop onze samenleving is gestructureerd. De maatschappelijke veranderingen die zo (kunnen) ontstaan, stellen steeds meer eisen aan het leervermogen van mensen. Ze kunnen zich handhaven in een complexe samenleving als ze in staat zijn met veranderende eisen om te gaan. Kwaliteitsvolle kinderopvang legt de basis voor levenslang leren.

Uitgangspunten

Hoe de kinderopvang naar kinderen kijkt

1. ELK KIND IS UNIEK

Elk kind is anders en heeft eigen interesses, mogelijkheden en talenten. Tot dat unieke hoort ook de sociale en culturele context van het gezin waarin een kind opgroeit. De kinderopvang respecteert die verschillen en neemt ze als vertrekpunt, zonder daar een oordeel aan te koppelen. Elk kind ontwikkelt zich op zijn eigen manier en in zijn eigen tempo. Dat heeft te maken met verschillen in aanleg, karakter en temperament van kinderen, alsook met sociale en culturele verschillen waarin kinderen opgroeien. Het heeft geen zin om kinderen onderling te vergelijken, wel met zichzelf door de tijd heen. Daarbij ligt de focus op respect en waardering voor wie het kind nu is, en is er aandacht voor de sterktes, de talenten en de wijze van ontwikkelen.

2. HET GEHEEL IS MEER DAN DE SOM VAN DE DELEN: HOLISTISCH KIJKEN

Kinderen ervaren verschillende dingen tegelijkertijd. Elk spel en elke activiteit van jonge kinderen raken verschillende ervaringsgebieden. Wat kinderen leren is verbonden met waar, hoe en met wie ze leren. Voelen, bewegen, samen dingen doen, exploreren, spelen, praten, creativiteit en denken gaan bij kinderen samen. Kinderen leren met hun hoofd, hart en handen.

3. HET LEVEN IN GROEP BEÏNVLOEDT WIE EEN KIND IS

Kinderen uiten zich vanaf hun geboorte als sociale wezens. Door ervaringen te delen met andere kinderen en volwassenen, door samen dingen te doen en door de communicatie die daarmee gepaard gaat, geven kinderen (culturele) betekenissen aan hun ervaringen. Ze ontdekken heel wat door mee te doen met en bij te dragen aan het leven in een groep of een gezin. Die ervaringen en relaties bepalen mee wie het kind is.

4. HET KIND HEEFT EEN ACTIEVE ROL

Kinderen grijpen actief in op hun omgeving. Het zijn onderzoekers en scheppers die vorm geven aan hun eigen ontwikkeling. Kinderen hebben een innerlijke drang om de wereld te leren kennen.

Hoe de kinderopvang naar gezinnen kijkt

5. COMPETENTE GEZINNEN

Alle ouders willen het beste voor hun kind. Medewerkers erkennen dat en gaan uit van de kracht van gezinnen. Ouders delen de opvoeding met medewerkers die ook een impact hebben op de toekomst van hun kind. Medewerkers zijn sensitief ten aanzien van ouders en erkennen hen als eerste opvoeders van hun kind.

6. WEDERKERIGE RELATIES

Het opvoeden in de kinderopvang is verschillend van het opvoeden thuis. Om de opvoeding in de kinderopvang samen gestalte te kunnen geven, werken medewerkers samen met gezinnen aan een wederkerige relatie. Dat is een voortdurend proces waarin medewerkers en gezinnen aandacht en respect hebben voor elkaars beleving en betekenisverlening. Als ouders zich (h)erkend en veilig voelen en er open en eerlijk gecommuniceerd kan worden, kunnen ze samen werken aan een betekenisvolle kinderopvang voor iedereen. Medewerkers leggen de basis voor zo'n wederkerige relatie.

7. MENSEN VERBINDEN

Informele contacten tussen ouders met kinderen van ongeveer dezelfde leeftijd zijn voor veel ouders een belangrijke bron van informatie en steun. De kinderopvang kan voor ouders een vindplaats zijn van dergelijke informele contacten.

Hoe de kinderopvang naar de samenleving kijkt

8. RESPECT VOOR DIVERSITEIT

Kinderopvang is voor veel kinderen een belangrijke stap, een overgangsruijme van het gezinsleven naar het gemeenschapsleven. In de kinderopvang ervaren kinderen, via de interacties en relaties die ze aangaan, hoe de samenleving naar hen kijkt en hoe er wordt omgegaan met verschillen. Die ervaringen hebben een impact op het zelfbeeld van kinderen. Kinderopvang is een plek die vooroordelen en discriminatie effectief aanpakt en kinderen in staat stelt positief om te gaan met kinderen en gezinnen die anders zijn. Medewerkers nemen de diversiteit van kinderen en hun gezinnen als uitgangspunt in de uitbouw van de kinderopvang. Ze stellen hun eigen normen en regels ter discussie opdat alle kinderen, gezinnen en medewerkers zich er welkom en veilig kunnen voelen.

9. OPVOEDEN IN EEN INCLUSIEVE EN DEMOCRATISCHE SAMENLEVING

Het opvoeden in de kinderopvang staat altijd in relatie tot de samenleving waar die kinderopvang deel van uitmaakt. Medewerkers handelen vanuit democratische waarden, onder meer door kinderen, ouders en collega's te betrekken bij de beslissingen die hen aangaan. Kinderen, ouders en medewerkers leren er door overleg gezamenlijke betekenisverlening op te bouwen. De kinderopvang streeft mee naar een inclusieve samenleving waarin elke persoon zich welkom voelt, ongeacht geslacht, taal, godsdienst, politieke of andere overtuiging, nationale, etnische of maatschappelijke afkomst, vermogen, beperking, gezinsvorm of andere omstandigheid.

10. OPVOEDEN VOOR EEN DUURZAME SAMENLEVING

De kinderopvang maakt deel uit van een samenleving die inzet op duurzame ontwikkeling, en die wil voorzien in de behoeften van de huidige generatie, zonder de mogelijkheden van de toekomstige generaties, zowel hier als in andere delen van de wereld, om in hun behoeften te voorzien in gevaar te brengen. Het gaat daarbij om keuzes op ecologisch, economisch en sociaal vlak, die bijdragen aan een wereld die efficiënter, zuiniger en op lange termijn meer continu omgaat met de aarde.

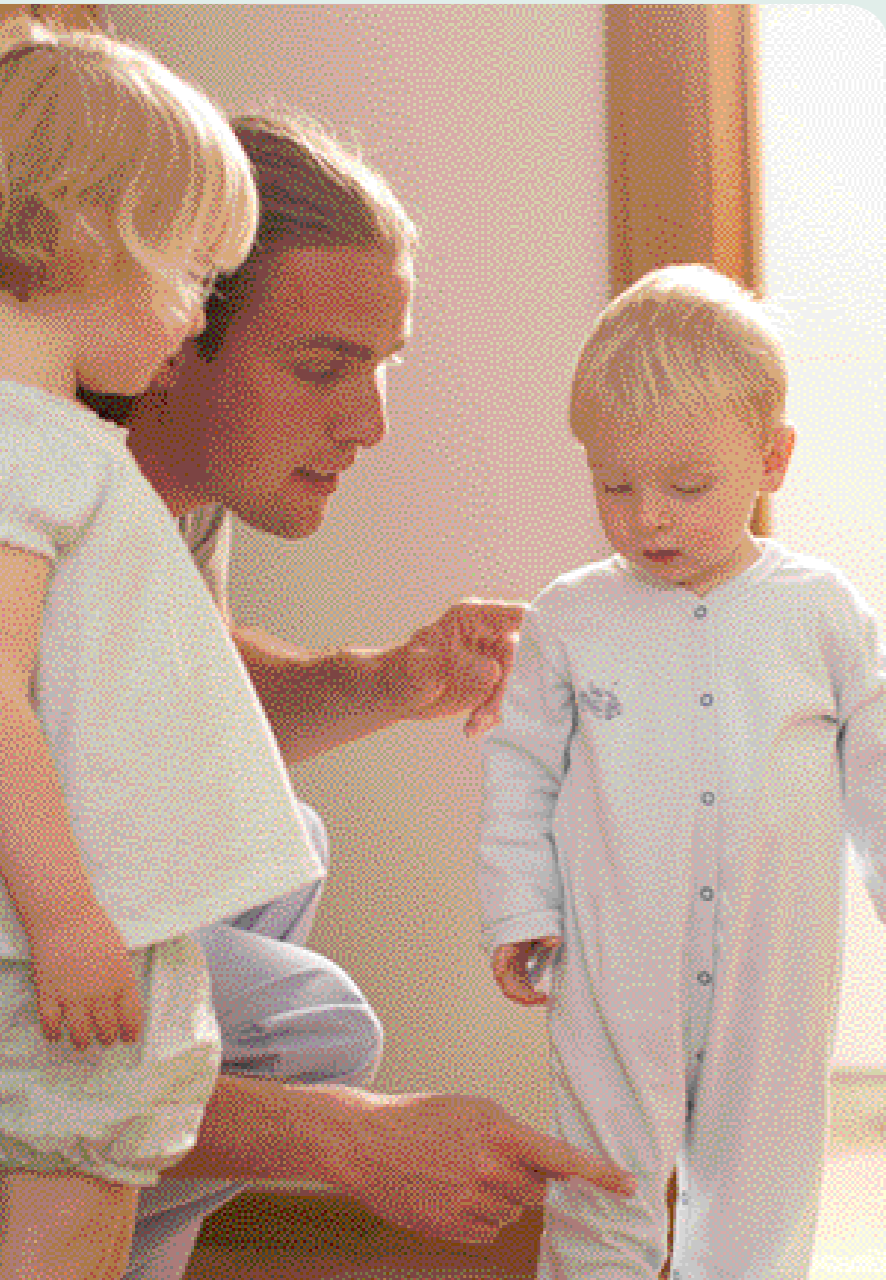

Hoe de kinderopvang naar de samenleving kijkt

Kinderopvang kan daartoe bijdragen door dat evenwicht na te streven in de omgang met kinderen en gezinnen. Het gaat om keuzes op ecologisch vlak, zoals voeding, het zorgvuldig omspringen met energie en andere grondstoffen, het verkleinen van de afvalberg, het kiezen van duurzame materialen voor inrichting en speelgoed, het bijdragen aan het ecologische bewustzijn en het promoten van een gezonde levensstijl bij kinderen. Maar ook keuzes in het kader van sociale duurzaamheid en een duurzame economie bepalen mee dat evenwicht.

Hoe pedagogisch handelen?

Handelen ten aanzien van kinderen

1. MEDEWERKERS WERKEN VANUIT EEN HOLISTISCHE AANPAK

Medewerkers werken vanuit een holistische aanpak en bekijken de ontwikkeling van kinderen dus als een geheel. In de praktijk betekent dit dat zorgactiviteiten en pedagogische activiteiten onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn, dat ervaringsgebieden integraal met elkaar verweven zijn en dat zowel affectieve, morele als cognitieve aspecten worden aangesproken, onder meer door welbevinden en betrokkenheid als richtsnoeren voor pedagogische kwaliteit te hanteren. Alleen op die manier kunnen medewerkers in de kinderopvang zicht krijgen op de breedte en diepte van de ontwikkelingsprocessen die zich afspelen bij kinderen en daar gepast op inspelen. Medewerkers in de kinderopvang nemen een onbevangen en open houding aan en laten zich zo verrassen door de elementen die kinderen in een veelheid van situaties laten zien.

2. MEDEWERKERS ZORGEN ERVOOR DAT KINDEREN ZICH EMOTIONEEL VEILIG VOELEN

Een belangrijke voorwaarde voor het welbevinden van kinderen is dat ze veilige emotionele relaties kunnen aanknopen met de medewerkers die een verantwoordelijkheid voor hen opnemen. Daar wordt bewust mee omgegaan, onder meer door de houding en interacties van medewerkers, door het ondersteunen van relaties met andere kinderen en door het inzetten van medewerkers.

3. MEDEWERKERS ZIJN SENSITIEF

Uit de houding van medewerkers blijkt aanvaarding en begrip voor de gevoelens, percepties en basisbehoeften van kinderen. Kinderen worden gezien als volwaardige personen, ze worden ernstig genomen. Medewerkers met een sensitieve begeleidersstijl hebben oog voor wat kinderen denken, willen en voelen. Ze houden rekening met de behoeften van kinderen aan individuele aandacht, erkenning, bevestiging en genegenheid en met hoe ze de wereld begrijpen. Kinderen ervaren in de kinderopvang begrip voor wat hen emotioneel en cognitief bezighoudt en krijgen hulp om moeilijke ervaringen te verwerken.

Handelen ten aanzien van kinderen

4. MEDEWERKERS HEBBEN EEN ACTIEVE EN STIMULERENDE ROL

Vanuit hun exploratiedrang komen kinderen tot rijke ervaringen in verschillende ervaringsgebieden. Vertrekkend vanuit het tempo en de eigenheid van elk kind hanteren medewerkers een actieve en stimulerende begeleidersstijl inzake het scheppen van een rijke en gevarieerde (spel)omgeving. Een dergelijke leef- en leeromgeving bevat alle elementen die nodig zijn om bij kinderen intens spel tot stand te brengen. Spel is voor de ontwikkeling van jonge kinderen onmisbaar.

Medewerkers spelen in op en ondersteunen initiatieven van kinderen. Ze zetten kinderen aan om verder te exploreren. Zo spreken ze kinderen aan in hun zone van naaste ontwikkeling. Dat is het gebied waarin kinderen zich uitgedaagd voelen en zich aan de grens van hun mogelijkheden bewegen. Dat kan door eigen initiatief van kinderen, door inbreng van medewerkers of door de stimulans van andere kinderen. Zo komen sleutelervaringen tot stand.

5. MEDEWERKERS GEVEN KANSEN OP AUTONOMIE

Kinderen zelf actor laten zijn vraagt van medewerkers een begeleidersstijl die kinderen de kans geeft een actieve rol op te nemen in de rijke en gevarieerde omgeving van de kinderopvang. Medewerkers erkennen dat kinderen mee vorm geven aan hun ontwikkeling. Dat uit zich in tussenkomsten die op een positieve manier inspelen op de initiatieven van kinderen en die hun inbreng stimuleren. Kinderen krijgen ruimte om te experimenteren en activiteiten in te brengen die hen aanspreken. Medewerkers geloven in de groeikracht van kinderen. Bij corrigerende tussenkomsten zoeken ze samen met de kinderen waarom iets wel of niet kan.

6. MEDEWERKERS STEMMEN HUN AANPAK AF OP ELK KIND AFZONDERLIJK

Medewerkers die elk kind als een unieke persoon benaderen, tonen een fundamenteel respect voor hem en zijn gezin. De praktijk van de kinderopvang heeft aandacht voor de behoeften van de aanwezige kinderen en de zienswijze van de ouders. Medewerkers geloven in de groeikracht van kinderen en proberen elk kind zo goed mogelijk te begrijpen. Dat komt tot uiting door volop in te zetten op een rijke omgeving en begeleidersstijl die de mogelijkheden van elk kind zichtbaar maken en ze ten volle tot ontplooiing brengen. Het komt ook tot uiting in de manier waarop het ritme en de eigenheid van elk kind (en zijn gezin) gerespecteerd worden.

Handelen ten aanzien van kinderen

Dat betekent een zichtbaar respect voor de diversiteit van gezinnen, opvoedingsverantwoordelijken, gezinsvormen en gezinsculturen. Individualiseren betekent werken op maat van elk individu.

7. MEDEWERKERS LEREN KINDEREN SAMENLEVEN

Kinderopvang zorgt niet alleen voor een verbreding van het aantal relaties van een kind, maar ook voor verdieping: samen spelen, eten, dansen, slapen, elkaar imiteren, conflicten oplossen ... Het vraagt de nodige afstemming en rekening houden met elkaar en dat gaat niet zonder slag of stoot. Het is belangrijk dat medewerkers mee bewaken dat alle kinderen gelijke kansen krijgen om die vaardigheden te oefenen. De groep in de kinderopvang is een veilig terrein voor het oefenen in democratische waarden en vaardigheden, zoals leren delen, samen leren spelen, leren onderhandelen, samen beslissen, conflicten leren uitpraten. De aanwezigheid van anderen zorgt voor het oefenterrein, maar vooral de kwaliteit van de relaties maakt het verschil. In de dagelijkse praktijk van de kinderopvang betekent dit dat er heel wat aandacht is voor groepsprocessen en de ondersteuning van interacties tussen kinderen. Kinderen leren van en met elkaar.

8. MEDEWERKERS BIEDEN ELK KIND GEÏNTEGREERDE ONTPLOOIINGSKANSEN OP DE VIER ERVARINGSGBIEDEN

Door de vier ervaringsgebieden ('Ik en de ander', 'Lichaam en beweging', 'Communicatie en expressie', en het 'Verkennen van de wereld') te benoemen, inspireert het pedagogische raamwerk medewerkers om te reflecteren over de leefomgeving, zich bewust te worden van mogelijke leemtes en over te gaan tot actie.

Alles wat zich in de leefomgeving afspeelt, heeft duidelijk tot doel sleutelervaringen aan te bieden op de ervaringsgebieden: de inrichting, het aanbod van materialen en activiteiten (zowel binnen als buiten), de interacties tussen medewerkers en kinderen, de interacties tussen kinderen onderling, de geboden ruimte voor initiatief, ondersteunende regels en afspraken, de dagindeling en andere organisatorische aspecten. De ervaringsgebieden vormen zo een leidraad voor observatie, documentatie en optimalisering van de praktijk.

Handelen ten aanzien van kinderen

De omschrijving van de ervaringsgebieden die hierna volgt, vertrekt van een holistische kijk op kinderen.

Enkele voorbeelden: Als een kind zich zelfstandig kan verplaatsen, verandert dat fundamenteel zijn mogelijkheden om sociale contacten aan te gaan en dus zijn interacties met anderen, maar ook zijn verstandelijke ontwikkeling. Als een kind zich met taal begint te uiten, zal dat zijn sociale en emotionele ontwikkeling sterk beïnvloeden, maar ook zijn morele ontwikkeling en zijn zelfstandigheid. Dat proces verloopt bij elk kind anders.

Ervaringsgebied 'Ik en de ander'

Kinderen krijgen kansen en worden door de medewerkers gewaardeerd om de vele aspecten van wie ze zijn, te tonen. Zo ontwikkelen kinderen een **positieve identiteit**.

Doordat de medewerkers kinderen figuurlijk een spiegel voorhouden, verschillen in beeld brengen, herkennen en waarderen (bijvoorbeeld familiemuur, muziek, prenten) krijgen kinderen het gevoel dat ze erbij horen en dat alle aspecten van hun identiteit gewaardeerd worden. Door gelijkenissen en verschillen op te merken, realiseren ze zich steeds beter wie ze zijn en hoe ze zich tot anderen verhouden.

Kinderen krijgen kansen om zich goed emotioneel te ontwikkelen. Doordat ze gewaardeerd worden door de medewerkers en doordat de medewerkers hun emoties benoemen, hebben kinderen een band met zichzelf, doorleven ze hun eigen gevoelens en zitten ze goed in hun vel (bijvoorbeeld eerder verbaal dan materieel waarderen, respect voor eigen ritme, benoemen van en ingaan op signalen). Daardoor stralen kinderen zelfvertrouwen uit en geloven ze in hun eigen mogelijkheden en in de anderen. Ze kunnen nieuwe en onverwachte situaties aan en waar nodig worden ze door de medewerkers geholpen om pijnlijke ervaringen te boven te komen (bijvoorbeeld nabijheid bieden, troosten, meeleven en de beleving accepteren).

Kinderen krijgen kansen om ervaringen op te doen die hun sociale ontwikkeling bevorderen. Ze genieten van de interactie met andere kinderen en volwassenen, ze spelen samen, ze weten anderen te beïnvloeden en met hun behoeften rekening te houden, ze onderhandelen bij conflicten en weten zich als individu in de groep een plaats te verwerven. Ze leren zich in anderen te verplaatsen: hoe iemand zich voelt, wat iemand wil, denkt of waarneemt. Medewerkers scheppen daartoe kansen (bijvoorbeeld door materiaal dat samenspel aanmoedigt, kinderen keuzes laten maken, ruimte-indeling die toelaat om zich met twee of drie af te zonderen en zo intens samenspel stimuleert) en helpen kinderen daarbij (bijvoorbeeld door intenties van andere kinderen te benoemen, te bemiddelen in conflicten ...). Dat legt de basis voor een succesvolle omgang met anderen.

Ervaringsgebied 'Ik en de ander'

In de kinderopvang krijgen kinderen kansen om verbondenheid te ontwikkelen met de anderen en deel uit te maken van de leefgroep (bijvoorbeeld door een leefboek, waarin kinderen de geschiedenis van de leefgroep zien, door rituele momenten ...). Via onder andere uitstappen, ouderparticipatie en dergelijke voelen ze zich ook verbonden met de buurt, de samenleving, de materiële wereld en de natuur. Ze ervaren dat er met hen rekening gehouden wordt en worden ook aangemoedigd om zorg te dragen voor anderen (bijvoorbeeld rekening houden met anderen, anderen helpen, blij maken, troosten ...), materialen en de natuur. Ze ontwikkelen zo stilaan ook een besef van wat een inclusieve en democratische en duurzame samenleving is.

Kinderen krijgen in de kinderopvang kansen om hun zin voor initiatief aan te spreken en in relatie met de omgeving en anderen hun handelen te bepalen. Kinderen worden erkend als kleine ondernemers. Medewerkers zorgen voor voldoende vrijheid en mogelijkheid tot initiatief zodat kinderen ontdekken wat ze willen (bijvoorbeeld omdat de bewegingsvrijheid voor kinderen groot is, zowel binnen als buiten, omdat kinderen zelf speelgoed kunnen kiezen, omdat kinderen initiatief kunnen nemen tijdens verzorgingsmomenten ...). Ze kunnen keuzes maken, leren hoe ze zaken kunnen aanpakken om hun doel te bereiken, en ze zetten daarbij door. Door de geboden mogelijkheden tot autonomie krijgen kinderen kansen om hun nieuwsgierigheid en doorzettingsvermogen aan te scherpen (bijvoorbeeld door hen uit te dagen met nieuwe materialen, door een sfeer te creëren waarin ze ongestoord en voor langere tijd spelend en explorerend bezig kunnen zijn). Kinderen nemen een actieve rol op bij het organiseren van hun omgeving waardoor ze in staat zijn de eigen situatie te beïnvloeden en de impact te ervaren.

Ervaringsgebied 'Lichaam en beweging'

In de periode van de kinderopvang maakt het lichaam van kinderen een fantastische ontwikkeling door. Kinderen krijgen in de kinderopvang kansen om in een variatie aan **bewegingssituaties** de mogelijkheden van hun lichaam te ontdekken (zowel in binnen- als buitenruimtes): zich oprichten, hun evenwicht bewaren, kruipen, lopen, bewegen op muziek, dansen ... Ze doen ervaring op met (groot) spelmateriaal (ballen, fietsen, klimmateriaal ...) en maken spontaan gebruik van bewegingskansen die de omgeving (treden, opstapjes, schommel, hekje ...) en de dagelijkse routines (aan- en uitkleden ...) bieden. Hun bewegingsdrang laten ze de vrije loop en ze genieten daarbij van wat ze kunnen.

Kinderen krijgen in de kinderopvang kansen om hun greep op de omgeving te versterken en te verfijnen door materialen te manipuleren. Ze spreken hun hand- en vingervaardigheid aan in praktische situaties, zoals bij het nemen van een fopspeen, het plukken van bloemen, het eten, het open- en dichtdoen van sluitingen, het handen wassen. Ze participeren actief in verzorgings- en eetsituaties. Ze genieten van het secuur bezig zijn met (spel)materiaal, zoals (knisper) boekjes, stempels, speeldeeg, klei, wol, verf, stickers en potloden.

Ervaringsgebied 'Communicatie en expressie'

Kinderen krijgen alle kansen om met andere kinderen en volwassenen te communiceren. Dat betekent onder meer dat ze in een uitdagende en taalrijke omgeving vertoeven. Medewerkers spreken kinderen persoonlijk aan in een taal die afgestemd is op hun niveau, maar die ook verrijkt. Kinderen genieten van (prent)verhalen, zang, gedichten, van het spelen met taal en van het oppikken van nieuwe woorden en uitdrukkingen. Ze uiten wat ze gewaarworden, voelen, denken en zich verbeelden, en worden daarvoor gewaardeerd en ondersteund. Door dat 'uitdrukken' groeit hun begrip van de wereld.

Steeds meer kinderen groeien op in **meertalige** omgevingen en hebben een of meer thuistalen die verschillen van de taal in de kinderopvang. Kinderen krijgen in de kinderopvang alle kansen om te spelen, te luisteren, te genieten van de verscheidenheid aan talen en uitdrukkingvormen. Ze ervaren respect voor diverse thuistalen van kinderen en meertaligheid wordt gewaardeerd.

Kinderen uiten zich ook op **niet-verbale** manieren: lichamelijke uitdrukkingen en gelaatsuitdrukkingen worden opgepikt en gewaardeerd als expressievormen (bijvoorbeeld expressieve gebaren, met de vinger wijzen, met de ogen rollen ...).

De kinderopvang biedt kinderen kansen om zich met veel **andere creatieve expressievormen** te uiten. Dat gebeurt door een brede waaier van verbale en niet-verbale expressievormen te verkennen. Hun impressies en fantasieën drukken ze uit door te tekenen, te bouwen, te verven, en door andere beeldende uitingen (met bijvoorbeeld zand, water, schuim, sneeuw en klei), door dans en beweging, door te zingen, muziek te maken of te beluisteren en door rollenspel. Zo verwerken ze ervaringen en delen ze voor hen betekenisvolle zaken met anderen. Ze genieten van muzische uitdrukkingen (prenten, foto's, liedjes ...) en ze ontwikkelen zin voor esthetiek.

Ervaringsgebied 'Verkennen van de wereld'

Kinderen krijgen in de kinderopvang kansen om de **fysieke wereld** te exploreren. Ze experimenteren en spreken daarbij al hun zintuigen aan. Door hun nieuwsgierigheid ontdekken ze eigenschappen van materialen (bijvoorbeeld de eigenheid van water en zand, de weerbarstigheid van klei, het gevoel van gras ...), hoe dingen in elkaar zitten en de bredere wereld van technologie (bijvoorbeeld keukenmateriaal, huishoudtoestellen, voertuigen, tablets ...). Ze kunnen in contact komen met de natuur (bijvoorbeeld het leven van planten en dieren) en allerlei verschijnselen (bijvoorbeeld weersveranderingen, smelten van sneeuw, de zon en maan, de seizoenen ...).

Kinderen krijgen in de kinderopvang zo kansen om zich **verstandelijk te ontwikkelen**. Vanuit een onderzoekende houding blikken ze terug, ontdekken ze verbanden en leren ze inschatten wat er gaat gebeuren. Door de structuur van de dagindeling wordt de omgeving voor hen deels voorspelbaar en begrijpbaar. Ze merken verschillen en gelijkenissen op. Ze houden van patronen in de dagelijkse routine, in verhalen en in hun spel (bijvoorbeeld stapelen, in en uit elkaar halen, op een rij zetten, groeperen ...). Ze redeneren ook over tijd, ruimte en hoeveelheden. Ze stellen (zich) voortdurend vragen over de wereld rondom hen en vinden bij de medewerkers en de andere kinderen een klankbord voor die vragen. Kinderen krijgen in de kinderopvang kansen om nieuwe manieren te verkennen om met de fysieke wereld om te gaan en scherpen zo ook hun **creativiteit** aan (bijvoorbeeld door materiaal uit de poppenhoek te combineren met ander materiaal of de buitenspeelruimte, door tijdens de eetmomenten alle zintuigen te gebruiken (geur, smaak, textuur ...)).

In de kinderopvang krijgen kinderen kansen om de **maatschappelijke wereld** te verkennen. Ze kunnen een besef ontwikkelen van de buurt waarin ze leven en het leven dat zich daar voltrekt (bijvoorbeeld de winkels en het verkeer). Ze komen in contact met hoe de samenleving georganiseerd wordt en proberen zich daarin te oriënteren: allerlei dagelijkse bezigheden (bijvoorbeeld fietsers, brandweer, politie, vuilnisophaling, verbouwingen), de wereld van handel en consumptie (bijvoorbeeld boodschappen doen, naar de bakker gaan, winkeltje spelen), de gezondheidszorg (bijvoorbeeld ziekenhuis, dokter) en de media. Ze maken zich vertrouwd met gewoonten, waarden, rituelen, feesten en tradities (bijvoorbeeld Sinterklaas, Suikerfeest).

Ervaringsgebied 'Verkennen van de wereld'

Ze ontdekken een diversiteit aan opvoedingssituaties, personen en omgangsvormen: het gezin, de begeleiders in de kinderopvang, de bredere familie ... Ze worden zich bewust van regels en van wat aanvaardbaar gedrag is en leren hun handelen daarop af te stemmen.

Kinderen krijgen in de kinderopvang kansen om kennis te maken met een diversiteit aan thuisculturen, talen, voedingsgewoonten, gezinssamenstellingen en dergelijke en zo situeren ze zich in de groep.

Handelen ten aanzien van gezinnen

9. MEDEWERKERS EN GEZINNEN LEREN ELKAAR KENNEN

Opvangvoorzieningen ontwikkelen een wenbeleid opdat medewerkers kunnen kennismaken met en wennen aan ouders en hun kind(eren) en opdat ouders en hun kind kunnen wennen aan en kennismaken met de voorziening, de andere kinderen, de medewerkers en hun manier van werken. Zo'n wederzijds wenproces vindt plaats voor de eigenlijke opvang begint. Gedurende die wenperiode informeren medewerkers zich over de vragen, wensen en zorgen van ouders en verkennen ze hun opvoedingsgewoonten. Tegelijk leren ouders ook de gang van zaken in de kinderopvang kennen.

10. INSPRAAK VAN EN SYSTEMATISCH OVERLEG MET GEZINNEN

Ook na het wenproces krijgen ouders nog regelmatig de gelegenheid om hun wensen, bevindingen, zorgen en vragen bekend te maken. Samen de verantwoordelijkheid voor de opvoeding delen is immers een continu proces van afstemming.

Het werken aan wederkerigheid betekent gezinnen betrekken bij en inspraak geven in de werking. Bij het realiseren van een optimale afstemming van de aanpak op de behoeften van individuele kinderen worden gezinnen geïnformeerd over die aanpak en over hoe hun kind zich erbij voelt.

Gezinnen zijn de eerste opvoeders van hun kind. Ze kunnen andere opvoedingsideeën en -wensen hebben dan medewerkers en ook tussen gezinnen onderling zijn grote verschillen mogelijk. Iedereen heeft een eigen idee over wat opvoeding is of hoort te zijn. Respectvol daarmee omgaan vraagt de nodige sensitiviteit van medewerkers.

Een kwaliteitsvolle aanpak voor elk kind vormgeven kan alleen het resultaat zijn van een democratisch proces en vergt systematisch overleg met en inspraak van elk gezin.

Handelen ten aanzien van de samenleving

11. ERKENNEN EN WAARDEREN VAN DIVERSITEIT

Medewerkers brengen de aanwezige diversiteit op een respectvolle manier onder de aandacht, en ontkennen of negeren die diversiteit dus niet. Medewerkers erkennen en bekrachtigen de eigenheid van élk kind en zijn gezin en werken nauw samen met de ouders en de buurt (bijvoorbeeld deelnemen aan een wijkfeest, boodschappen doen in een buurtwinkel, de plaatselijke brandweer die langskomt, gebruik van buurtinfrastructuur en diensten, zoals bibliotheek en park). Respect voor de menselijke waardigheid en de grondrechten is daarbij op elk moment de leidraad.

12. SAMENWERKEN MET ANDERE VOORZIENINGEN EN DIENSTEN

Kinderopvang neemt, met de gedeelde zorg en opvoeding van kinderen, een groot engagement op ten aanzien van kinderen, gezinnen en de samenleving. Opvangvoorzieningen beseffen dat het leven van kinderen, gezinnen en de samenleving deels vorm krijgt op basis van hun werk en gaan samenwerkingsverbanden aan om zich te sterken in die verantwoordelijkheid. Kinderopvang werkt naargelang van de behoeften van de kinderen, de gezinnen en de medewerkers samen met andere voorzieningen en diensten, zoals creatieve specialisten (bijvoorbeeld muzikanten, beeldhouwers), de school, opvoedingswinkels, therapeuten (bijvoorbeeld ergotherapeut, logopedist, altijd in samenspraak met de ouders). De kinderopvang werkt ook samen met andere opvangvoorzieningen, het lokaal loket, buurtdiensten, OCMW, CKG, Huizen van het Kind, VDAB, onthaalcentra voor nieuwkomers ....

Wat is er nodig om dit allemaal te realiseren?

1. REFLECTIEVE MEDEWERKERS

Goede kinderopvang vraagt reflectieve medewerkers die bereid zijn te leren van en met elkaar, kinderen, gezinnen en de buurt. Ze integreren de verschillende perspectieven in hun handelen en reflecteren over hun eigen praktijk. Zo'n reflectieve houding is een essentieel onderdeel van de professionaliteit van de medewerkers.

2. ONDERSTEUNING VAN MEDEWERKERS

Om kritisch te blijven ten aanzien van hun eigen handelen kunnen medewerkers een beroep doen op pedagogische begeleiding die de reflectie mee ondersteunt en stimuleert. Medewerkers ervaren bovendien dat er aandacht is voor hun welbevinden, betrokkenheid, interesses en talenten.

3. LEIDERSCHAP

Goede kinderopvang vraagt duidelijk leiderschap. Dat leiderschap stelt medewerkers in staat aan de hoge verwachtingen te voldoen door een gestructureerde werkomgeving uit te bouwen waarin tijd en ruimte is voor observeren, documenteren, reflecteren, evalueren en veranderen van de praktijk, teamwerk, plannen en samenwerken met ouders en andere voorzieningen. Goed leiderschap slaagt erin medewerkers te motiveren, samen een gedragen visie te ontwikkelen en die ook in de praktijk om te zetten. In kleinere opvangvoorzieningen kan onder leiderschap begrepen worden het aansturen van de eigen werking.

4. EEN COMPETENTE VOORZIENING

Opvangvoorzieningen beschikken over de nodige kennis van en ervaring in het werken met kinderen en hun gezinnen. Een competente opvangvoorziening is in staat zich aan veranderende eisen aan te passen door reflectie over de eigen manier van werken mogelijk te maken. In een competent systeem werken medewerkers en externen samen aan kwaliteit. Door reflecties te delen en te bespreken met anderen (bijvoorbeeld collega's, ouders, externen) ontstaat een gezamenlijk leerproces waarin ze zoeken naar een gedeelde betekenisverlening aan concrete situaties.

5. OBSERVEREN, DOCUMENTEREN, EVALUEREN EN BIJSTUREN

Observeren is een basishouding van medewerkers in de kinderopvang. Gerichte observatie maakt snelle bijsturing en aanpassing van de praktijk mogelijk. Die bereidheid en gerichtheid op voortdurende en flexibele aanpassingen in een steeds veranderende context zijn essentiële bouwstenen van een kwaliteitsvolle werking.

Observeren vormt ook de basis van kwaliteitsvol documenteren en evalueren. Systematische en gerichte observatie en documentatie maken de praktijk zichtbaar met als doel erop te reflecteren, met elkaar en met ouders in gesprek te gaan en de werking (inclusief het pedagogische handelen) bij te sturen. Ze vormen de basis voor (cyclische) zelfevaluatie.

Bij de observaties en bij de documentatie staan de inspanningen van opvangvoorzieningen ten aanzien van kinderen, gezinnen en de samenleving centraal. Het gaat dan onder meer over het doelgericht observeren van kinderen en hun interacties met anderen en met de leef- en leeromgeving, het systematisch in kaart brengen van de beleving en ervaringen van kinderen, het pedagogische handelen van medewerkers ten aanzien van kinderen en gezinnen, de mate waarin gezinnen betrokken worden ... Observaties en documentatie maken op die manier het leven in de kinderopvang zichtbaar en vormen een basis voor dialoog met de ouders.

Elke evaluatie verloopt transparant en democratisch en wordt besproken met de betrokkenen, hetzij in team, hetzij met gezinnen en/of andere betrokkenen.

Samenstelling van de werkgroep 'Pedagogisch raamwerk'

Dit pedagogische raamwerk kwam tot stand in opdracht van Kind en Gezin en maakt deel uit van het project MeMoQ (Meten en Monitoren van de Kwaliteit in de Kinderopvang voor baby's en peuters).

Onderzoekleiding: Michel Vandenbroeck (Vakgroep Sociale Agogiek, UGent)
Ferre Laevers (Expertisecentrum Ervaringsgericht Onderwijs KU Leuven)

Onderzoekers: Hester Hulpia en Jeroen Janssen (Vakgroep Sociale Agogiek, UGent)
Mieke Daems, Bart Declercq en Charlotte Van Cleynenbreugel (Expertisecentrum Ervaringsgericht Onderwijs KU Leuven)

Stuurgroep: voor Kind en Gezin: stafmedewerkers uit de afdelingen Kinderopvang, Preventieve Gezinsondersteuning, Gezin en Samenleving en Algemene Diensten voor Zorginspectie: afdelingshoofd en coördinator

Klankbordgroep: De volgende organisaties zijn vertegenwoordigd:
Kinderrechtencommissariaat, Minderhedenforum, Netwerk tegen armoede, Landelijke Kinderopvang, Femma, Vormingscentrum Opvoeding en Kinderopvang, dienst Kinderopvang Stad Gent, Vereniging van Vlaamse Steden en Gemeenten, Unieko, centrum voor volwassenenonderwijs Vormingsleergang voor Sociaal en Pedagogische Werk, Gemeenschapsonderwijs, Solidariteit voor het Gezin, kinderdagverblijf Pietje Pek, VoorZet, Vlaamse Gemeenschapscommissie, Pluralistisch Platform Jeugdzorg, Kinderrechtencoalitie, Vlaamse Diensten voor Opvanggezinnen, Onderwijs Steden en gemeenten, kinderdagverblijf De Ster, Vernieuwing in de Basisvoorzieningen voor Jonge Kinderen, Provinciale Commissie Buitenschoolse Opvang, Vlaams Welzijnsverbond, Zorginspectie, Vrij onderwijs, Thuishulp Reddie Teddy, Gezinsbond, Overleg Hogescholen Pedagogie Jonge Kind, Kind en Gezin.

Bronnen

Dit pedagogische raamwerk is onder meer geïnspireerd op de volgende bronnen:

Australian Government. (2009). *Belonging, Being & Becoming. The Early Years Learning Framework for Australia.* Commonwealth of Australia.

Bennett, J. (2005). Curriculum Issues in national policy making. *European Early Childhood Education Research Journal*, 13 (2). 5-25.

Boogaard, M., Hoex, J., van Daalen, M., & Gevers, M. (2013). *Pedagogisch kader gastouderopvang.* Amsterdam: Reed Business Education. Ministry of Children, Gender Equality, Integration and Social Affairs (2007). *Act on Day-Care, After School and club facilities, etc. for Children and Young People (Day-Care Facilities Act).* Act no.501 of 6 June 2007.

Brougère, G. & Vandenbroeck, M. (2007). *Repenser l'éducation des jeunes enfants.* Bruxelles: Peter Lang.

Burger, K. (2010). How does early childhood care and education affect cognitive development? An international review of the effects of early interventions for children from different social backgrounds. *Early Childhood Research Quarterly*, 25(2), 140-165.

Buysse, A. (2008). *Opvoedingsondersteuning. Ondersteuning van gezinnen vandaag: een onderzoek.* Gent: UGent - Gezinsbond.

Dahlberg, G, Moss, P, & Pence, A. (1999). *Beyond quality in early childhood education.* London: Falmer.

Dahlberg, G. & P. Moss P (2005), *Ethics and Politics in Early Childhood Education,* Routledge Falmer, London and New York.

Dalli, C., White, E.J., Rockel, J., Duhn, I., Buchanan, E., Davidson, S., & Wang, B. (2011). *Quality early childhood education for under-two-year-olds: What should it look like? A literature review.* Report to the Ministry of Education. New Zealand: Ministry of Education.

DECET. (2011). *Diversity & Equity. Making Sense of Good Practice.*

Declerck, J., Depuydt, A. en Deboutte, G. (2001) *Verbondenheid als antwoord op 'de-link-wentie': Preventie op een nieuw spoor.* Leuven- Leusden: Acco.

Department for Education. (2012). *Statutory Framework for the Early Years Foundation Stage. Setting the standards for learning, development and care for children from birth to five.* London: Department of Education.

Engle, P., Fernald, L.C.H., Alderman, H., Behrman, J., O'Gara, C., Yousafzai, A., & The Global Child Development Steering Group. (2011). *Child development 2. Strategies for reducing inequalities and improving developmental outcomes for young children in low-income and middle-income countries.* The Lancet Series, 378(9799), 1339-1353.

European Parliament (2000) *Lisbon European Council 23 and 24 March 2000. Presidency conclusions.* Brussels: European Parliament.

- Free state Department of Education** (2007). Policy document: Pre-grade R curriculum (as developed by the ECD Free State Flemish funded project). Bloemfontein: Free state Department of Education, in collaboration with Cego.
- Geens, N., & Vandenbroeck, M.** (2013). Early childhood education and care as a space for social support in urban contexts of diversity. *European Early Childhood Education Research Journal*, 21(3), 407-419.
- Kaleidoscoop** (2007). Actief leren. Utrecht: Thieme Meulenhoff.
- Laevers, F., et al.** (2005). Zelfevaluatie-instrument voor welbevinden en betrokkenheid van kinderen in de opvang. Brussel: Kind & Gezin.
- Laevers, F.** (2005). The curriculum as means to raise the quality of ECE. Implications for policy. In *European Early Childhood Education Research Journal*, 13 (1), 17-30.
- Laevers, F., Buyse, E., Willekens, & A., Janssen, T.** (2011). Promoting language in under 3's. Assessing language development and the quality of adult intervention. In *European Early Childhood Education Research Journal*, 19 (1), 17-30.
- Laevers et al.** (2009). ZiKo. Update checklist aanpakfactoren. Brussel: Kind & Gezin.
- Laevers, L., Daems, M., Debruyckere, G., Declercq, B., Silkens, K., & Snoeck, G.** (2009). ZiKo-Vo. Ziko: kindvolgsysteem voor baby's en peuters (ontwikkeld in opdracht van Kind & Gezin). Leuven: Cego Publishers.
- Laevers, F., et. al.** (2010). ZiKo-Vo: Kindvolgsysteem voor baby's en peuters - Achtergrond en praktijksuggesties. Leuven: Cego Publishers.
- Laevers, F., Daems, M., Debruyckere, G., Declercq, B., Silkens, K., & Snoeck, G.** (2010). Mijn Portret: Ontwikkeling zien en volgen bij peuters en kleuters. Leuven: Cego Publishers.
- Laevers, F. & Heylen, L.** (red) (2004). Involvement of Children and Teacher Style. Insights from an International Study on Experiential Education. Leuven: University Press.
- Laevers, F. & Silkens, K. (Red.), Buyse, E., Daems, M., Debruyckere, G., & Declercq, B.** (2013). Ervaringsgericht werken in de voorschoolse kinderopvang. Basisboek. Leuven: Cego Publishers.
- Lazzari, A., & Vandenbroeck, M.** (2012). Literature Review of the Participation of Disadvantaged Children and families in ECEC Services in Europe. In J. Bennett (Ed.), *Early childhood education and care (ECEC) for children from disadvantaged backgrounds: Findings from a European literature review and two case studies*, Study commissioned by the Directorate general for Education and Culture. Brussels: European Commission.
- Louwagie, I., Van Laere, K., & Saiz, A.** (2012). Diversiteit en sociale inclusie. Een verkenning van competenties voor beroepen voor jonge kinderen: DECET & ISSA.
- Malavasi, L. & Zoccatelli, B.** (2013). Documenteren voor jonge kinderen. Amsterdam: SWP.
- Meisels, S.J.** (2007), "Accountability in Early Childhood: No Easy Answers", in R.C. Pianta, M.J. Cox, K.L.Snow (Eds.), *School Readiness and the Transition to Kindergarten in the Era of Accountability*, Paul H. Brookes Publishing Co., Baltimore, Maryland.

Melhuish, E., Belsky, J., Leyland, A., & Barnes, A. (2008). A quasi-experimental study of effects of fully-established Sure Start local programmes on 3-year-old children and their families. *The Lancet*, 372, 1641-1647.

Ministry of Children, Gender Equality, Integration and Social Affairs (2007). *Act on Day-Care, After-School and Club Facilities, etc. for Children and Young People (Day-Care Facilities Act). Act no. 501 of 6 June 2007*.

Ministry of Education. (1996). *Te Whariki. Early Childhood Curriculum*. Wellington: Learning Media.

Moss, P. (2009) There are alternatives! Markets and democratic experimentalism in early childhood education and care. Working Paper No. 53. The Hague, The Netherlands: Bernard van Leer Foundation and Bertelsmann Stiftung.

Musatti, T. (2012). Young children and their services: developing a European approach. Principle 7 - Evaluation: participatory, democratic and transparent. *Children in Europe Policy Paper*.

NCCA (2009). *Aistear: The Early Childhood Curriculum Framework*. Dublin: National Council for Curriculum and Assessment.

OECD (2001), *Starting Strong: Early Childhood Education and Care*, OECD Publishing.

OECD (2006), *Starting Strong II: Early Childhood Education and Care*, OECD Publishing.

OECD (2012), *Starting Strong III: A Quality Toolbox for Early Childhood Education and Care*, OECD Publishing.

ONE (2002). *Accueillir les tout-petits. Oser la qualité. Un référentiel psycho-pédagogique pour des milieux d'accueil de qualité*. Bruxelles: Fonds Houtman.

Peeters, J. (2008). *De warme professional: Begeleid(st)ers kinderopvang construeren professionaliteit*. Gent: Academia Press.

Post, J. & Hohnmann, M. (2000). *Tender Care and Early Learning. Supporting Infants and Toddlers in Child Care Settings*. Ypsilanti: High/Scope Educational Research Foundation.

Pramling Samuelsson, I.; Sheridan, S. & Williams, P. (2006). Five Preschool Curricula. Comparative Perspective. *International Journal of Early Childhood*, 38 (1), 11-30.

Raad van de Europese Unie. (2009). *Conclusies van de Raad van 12 mei 2009 betreffende een strategisch kader voor Europese samenwerking op het gebied van onderwijs en opleiding (ET 2020)*. Brussel: Raad van de Europese Unie.

Sarason, B.R., Sarason, I.G., & Pierce, G.R. (1990). *Social support: an interactional view*. New York: John Wiley & Sons.

Senatsverwaltung für Bildung, Wissenschaft und Forschung Berlin. (2004). *A Brief Overview of the Berlin Educational Program For the Education and Care of Children in Pre-School Prior to Starting Elementary School*. Berlin: Senatsverwaltung für Bildung, Wissenschaft und Forschung Berlin.

Senatsverwaltung für Bildung, Jugend und Sport Berlin (2004). *Berliner Bildungsprogramm für die Bildung, Erziehung und Betreuung von Kindern in Tageseinrichtungen bis zu ihrem Schuleintritt*. Berlin: Senatsverwaltung für Bildung, Jugend und Sport Berlin.

Singer, E., & Kleerekoper, L. (2009). *Pedagogische kader kindercentra 0-4 jaar*. Maarsen: Elsevier gezondheidszorg.

Singer, E. & de Haan, E. (2013). *Speels, liefdevol en vakkundig*. Amsterdam: SWP.

Skolverket. (2011). Curriculum for the Preschool Lpfö 98. Revised 2010. Stockholm.

Sylva, K., Melhuish, E., Sammons, P., Siraj-Blatchford, I., & Taggart, B. (2004). The effective provision of preschool education (EPPE) project: Final report. Nottingham: DfES Publications - The Institute of Education.

Trevarthen, C. (2011). What Is It Like to Be a Person Who Knows Nothing? Defining the Active Intersubjective Mind of a Newborn Human Being. In *Infant and Child Development* (20), 119-135.

UN Committee on the Rights of the Child (2006). A Guide to General Comment 7: 'Implementing Child Rights in Early Childhood'. The Hague: Bernard Van Leer Foundation.

UN (1987). Report of the World Commission on Environment and Development. Our Common Future.

Urban, M., Vandenbroeck, M., Lazzari, A. Peeters J. & Van Laere (2011). CoRe: Competence Requirements in Early Childhood Education and Care. A Study for the European Directorate-General for Education and Culture. Final Report.

Vandenbroeck, M. (1999) De Blik van de Yeti. Over het opvoeden van jonge kinderen tot zelfbewustzijn en verbondenheid. Amsterdam: SWP.

Vandenbroeck, M. (2009). In verzekerde bewaring. Honderdvijftig jaar kinderen, ouders en kinderopvang. Tweede volledige bijgewerkte druk. Amsterdam: SWP.

Vandenbroeck, M. (2010). Participation in ECEC Programs: Equity, Diversity and Educational Disadvantage. In P. Peterson, E. Baker & B. McGaw (Eds.), *International Encyclopedia of Education* (Vol. 2, pp. 81-85). Oxford: Elsevier.

Vandenbroeck, M. (2013). Ongelijkheid begint in de wieg. Society Case over 'Early Childhood Education and Care' (ECEC). Antwerpen: Vlaams Armoedesteunpunt.

Vandenbroeck, M., Laevers, F., Declercq, B., & De Droogh, L. (2011). Vooronderzoek in functie van de ontwikkeling van een instrument voor het meten van de pedagogische kwaliteit in de voorschoolse kinderopvang. Eindrapport. Gent - Leuven: UGent - ECEGO.

Van Keulen, A., & Singer, E. (2012). Samen verschillend. Pedagogische kader diversiteit in kindercentra 0-13 jaar. Amsterdam: Reed Business.

Vlaamse Regering (2012). Ontwerp van besluit van de Vlaamse Regering houdende de vergunningsvoorwaarden en het kwaliteitsbeleid voor gezinsopvang en groepsopvang van baby's en peuters. Brussel: Vlaamse Regering.

Vlaamse Regering (2013). Besluit van de Vlaamse Regering houdende de vergunningsvoorwaarden en het kwaliteitsbeleid voor gezinsopvang en groepsopvang van baby's en peuters. Brussel: Vlaamse Regering.

Verenigde Naties (1989) Verdrag inzake de Rechten van het Kind Aangenomen door de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties op 20 november 1989.

Verliefde, E. (2004). Hechting. De groei naar zelfstandigheid. In *Kleuters & Ik*, 21 (2), 2-5.